

Nərgiz Hacıyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
nergiz.haciyeva1961@mail.ru

**“Quş” zooniminin metaforlaşması və frazeologizm
yaranmasında rolu
(II məqalə)**

Açar sözlər: quş, metaforlaşma, obraz, müqayisə, zoomorfizm, assosiasiya, frazeologizm

Ключевые слова: птица, метафоризация, образ, сравнение, зооморфизм, ассоциация, фразеологизм

Key words: bird, metaphorization, image, comparison, zoomorphism, association, phraseology

Zoomorfizm – metaforlaşmanın universal xüsusiyyətlərindən biridir. Bu proses insan təcrübəsinin assosiativ əlaqələrinə əsaslanır. Heyvan və quş adlarının insanların üzərinə köçürülməsi onların xarici görünüşünə və xarakterik xüsusiyyətləri əsasında həyata keçirilir.

Məlumdur ki, quşlar insanların və təbiətin həyatında mühüm rol oynayır. Onlar qədimdən bəri insanları hər yerdə: əməkdə, ovda, arzularında müşaiyət edir. Qanadlılar bütün xalqların miflərinin, nağıl və nəğmələrinin, əfsanə və rəvayətlərinin qəhrəmanlarıdır. Get-gedə ornitonimlər çoxplanlı simvolikanın rəmzləri olaraq təfəkkürün milli-mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirir. “*Quş*” sözünün ifadə etdiyi məna assosiasiyaları təkcə uçmaq mənası vermir, habelə bir çox digər mənalara malikdir. Quşun davranışında olan xüsusiyyətlər situasiyadan və danışanın intensiyasından asılı olaraq həm mənfi, həm də müsbət keyfiyyətlərlə şərh oluna bilər. Quşun davranışdakı müxtəlif xüsusiyyətlər metaforik mənanın əsasında durur.

Quşlarla əlaqədar frazeologizmlər Azərbaycan dilinin qədim qatlarına məxsusdur, bununla da dil daşıyıcılarında onların semantik məzmunu və geniş istifadə imkanları açıq ifadə olunur. Dilin digər sahələrində olduğu kimi, bu frazeologizmlərin formalaşmasına da ekstralinqvistik faktorlar təsir edir. Azərbaycan dilində quş komponenti ilə işlənən frazeologizmlərə dair bir sıra tədqiqat işləri olsa da, onların üslubi xüsusiyyətləri və hansı məqamlarda işləndiyi hərtərəfli göstərilməmişdir. Bu tədqiqatlar daha çox ingilis dili ilə müqayisə

xarakteri daşımış, “quş” konsepti ilə bağlı frazeologizmlərin üslubi xüsusiyyətləri tam açıqlanmamışdır (1, 9).

Quşlarla əlaqədar olan frazeologizmlər xalqın milli xarakterini anlamağa və tarixini öyrənməyə imkan verir. Zoonimlərlə formalaşan frazeologizmlərdə konseptual metaforaların tədqiqi ornitonim-komponentlə zoonimlərin metaforik istiqamətini müəyyən edir. Nitqdə ornitonimlər mahiyyətcə geniş və rəngarəng şəkildə işlənir. Onlar daha çox üslubi, metaforik mənalara obrazlılıq yaradaraq ornitonimlərlə əlaqədar olan hadisələri ifadə edir. Azərbaycan dilində “quş” komponentli frazeologizmlər bunlardır: *quş, quş olmaq, quş qoymaq, quşu qonmaq, quş uçurmaq, ömür quşu, könül quşu, məhəbbət quşu, dövlət quşu, iki vətənlilik quş, azad quş, quş südü, quş iliyi, quş dili, quş yuxusu, quş xislətli, quş cəldliyi, hansı yuvanın quşu, quş həddinə düşmək, quş göz, quş quşluğu ilə* və s. Bu frazeologizmlər natural kateqoriyaya aiddir. S. Skorupka frazeologizmləri natural və konvensional növlərə ayıraraq yazır: “Natural frazeologizmlər müxtəlif dillərdə bir-birindən asılı olmadan şifahi şəkildə yaranır, belə ki, onlar ümumi əsas malikdirlər ki, bu da inkişafın ümumi şərtləri altında insanın təbiətin müxtəlif hadisələrini, həyatını və heyvanların davranışını müşahidə etməsi ilə əlaqədardır; bununla da leksemlərdə məcazi mənalara ümumi qanunları inkişaf edir ki, onlar frazeologizmləri əmələ gətirir (2, 125). Bir dildə insanın heyvanların həyat və davranışlarını müşahidə etməsi ilə əlaqədar yaranan frazeologizmlər digər dildən leksemlərin tərkibi ilə fərqlənir, bu funksiyada requlyar çıxış edən frazeologizmlərdən və bu fikri ifadə edən sözlərdən fərqlənir. Onların yaranmasının ümumiliyi isə müxtəlif xalqlar üçün maddi əsas ov, heyvandarlıq və əkinçilik olmuşdur, bundan əlavə – xalqların mədəni inkişafının ümumiliyi, dünyagörüşü, inamlar, dini və ruhi zənginlikləri ilə bağlıdır.

“Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”ndə “*quş bişirmək*” (*qorxmaq*), “*quş qondarmaq*” (*uydurmaq*), “*quş olub göyə uçmaq*”, “*quş südü*”, “*quşu qonmaq*”, “*quşu gözündən atmaq*”, “*quşu havada tutmaq*” kimi ifadələr verilir (3, 108-109). N. Seyidəliyevin “Frazeoloji lüğət”ində də “*quş da keçə bilməz*”, “*quş gəlsə qanad salar, qatır gəlsə dırnaq salar*”, “*quş kimi uçmaq*”, “*quş olub göyə çəkilmək*”, “*quş səkə bilməz*”, “*quşu qonmaq*” kimi ifadə və cümlələr göstərilmişdir (4, 191). “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “*quş südü*”, “*quş-quş olmaq*”, “*quşu qonmaq*” kimi ifadələr qeydə alınır (5, 224). Q. Məhərrəmli və R. İsmayılovun “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”ndə “*quş buraxmaq*”, “*quş da keçə bilməz*”, “*quş dili oxumaq*”, “*quş qoymaq*”, “*quş südü*”, “*quşu gözündən vurmaq*”,

“*quşu qonmaq*”, “*quşla şah seçmək*”, “*quş südü ilə böyütmək*” kimi ifadələr yer tutur (6, 198). Göründüyü kimi, “quş” sözünün iştirakı ilə zəngin frazeologizmlər vardır.

Son dövrlər koqnitiv dilçilikdə konsept məsələsinə dair bir sıra tədqiqat işləri məlumdur. Müxtəlif semantik sözlərin dildə oynadığı rol, onların təfəkkürdəki yeri, assosiativ əlaqələri sahəsində tədqiqat işləri aparılır. Bu cəhətdən “*quş*” konsepti daha böyük araşdırma mövzusu ola bilər. F.Vəliyeva yazır ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində ornitonim komponentli frazeologizmlərin leksik-semantik təhlilində antroposentrik ölçü meyarlarına istinad edilir (7, 3-7). Bunun özü həmin mövzunun aktuallığını bir daha artırır.

X.Yolçuyeva qeyd edir ki, hər bir frazeoloji vahidin əsasında əşyalar və hadisələr haqqındakı mədəni-tarixi təsəvvürləri əks etdirən konseptlər dayanır. Bu vəziyyət sübut edir ki, frazeologiyada invariantlıq leksikaya nisbətən mücərrəd səciyyə daşıyır (8, 18). Əşya və hadisələrin məntiqi-əşyevi məzmunu və onları əks etdirən tarixi-mədəni təsəvvürlər konsept məzmunu təşkil edir. Konseptlər öz məzmununa görə dünyanın dil mənzərəsinin vacib fraqmentlərindən ibarətdir. Konseptlərin və konsept sahələrinin elmi sistemləşdirilməsi xalqın yaddaşındakı təbii əşyevi sistemləşməni təkrar edir. Məsələn, müsbət emosiya mənası daşıyan frazeoloji vahidlərin konseptual əsası baza konseptləri nöqtəyindən xüsusi maraq kəsb edir. Təbii ki, heç də bütün pozitiv və neqativ hisslər frazeologiyada öz əksini tapmır. Burada ümumxalq və ümumi assosiativ xüsusiyyətlərin rolu əsasdır.

“*Quş*” sözünün iştirakı ilə formalaşan metaforik birləşmələr quruluş etibarilə müxtəlifdir. Təyini söz birləşmələrinin bütün növləri üzrə ifadələrə rast gəlmək olur; “*quş*” sözü isə həm birinci, həm də ikinci komponent kimi çıxış edə bilər.

I növ təyini söz birləşməsi şəklində olan ornitonim tərkibliyə: *Azad bir quşdum, Yuvamdan uçdum* (C.Cabbarlı); *Ürək sinəsində çırpınıb dedi: -Ürəyəm. Kövrəyəm, qanadlanmışam, Get! Tərəddüd etmə! Qanadlı quşam* (M.Dilbazi); Yəqin etdilər ki, o **sevimli quş** Burdan düz Mədəin şəhrinə uçmuş (N.Gəncəvi); *Torpaq acgöz bir quşdur, ən gözəl dansən ona* (İ.Hüseynov).

II növ təyini söz birləşməsi şəklində olan ornitonim tərkibliyə: *Səhər quşu səhərtək bəndə düşdü, Aya tor quran fələk özü kəməndə düşdü; Tutdu ümid quşu budaqda qərar, Açıldı söhbətə geniş bir diyar* (N.Gəncəvi); *Müjdəylə qanadlandı şadlıq quşu Ülkərə, Yeddi lələk*

saldırıldı bu uçuşu Ülkərə (N.Gəncəvi); *Qızla uşaqlar göyün yeddi qatında baxt quşunun belində yol gedirdilər* (“Naşükür qız”).

Qeyd edək ki, II növ təyini söz birləşməsi şəklində olan ifadələrə daha çox rast gəlinir. Bu cərgədə bədii ədəbiyyatda “söz quşu bülülləri, can quşu, nəsihət quşu, fikir quşu” (N.Gəncəvi), “*ömür quşu, könlüm quşu*” (M.Dilbazi), *məhəbbət quşu* (S.Rəhman) və s. kimi ifadələr diqqəti cəlb edir.

III növ təyini söz birləşməsi şəklində olan ornitonim tərkibli: *İndi bildinizmi molla Qara hansı yuvanın quşudur?* (C.Gözəlov); *Hər ikisi bir yuvanın quşudur* (C.Zeynalov); *Uçdu könlünün quşu səssiz-səmirsiz göyə; Başladı pərvaza canının quşu, Dili söz tutmadı, pozuldu huşu; O gündən ki, yaşı on dördü aşdı, Biliyinin quşu qol-qanad açdı* (N.Gəncəvi); *Mürşüd. İcazə ver, əzizim, bu axırıncı gün də iş uğrunda canımı fəda eləyim, sonra ömrümün quşunu qəfəsə salıb açarını həmişəlik verəcəyəm sənə əlinə* (S.Rəhman); *Biz milis işçiləri adamın gözlərinə baxanda bilirik o nəyuvanın quşudur* (C.Gözəlov); *İkimiz də bir quşun yumurtasıyıq, eyni tipli adamlarıq* (C.Əmirov).

Dilimizdə fəal işlək olan metaforik ifadələrdən biri “quş dili”dir. Bu ifadə barədə M.Adilov yazır: “E.ə. 965-928-ci illərdə hakimiyyət sürmüş olan Süleyman İbn Davud (Süleyman peyğəmbər) haqda Şərqdə çoxlu əfsanələr vardır. Süleyman həm də bütün heyvanların, quşların dilini bilirmiş...Görkəmli fars sənətkarı Fəridəddin Əttar bu əfsanə ilə əlaqədar olaraq “Məntiq-üt-tüyr” (“Quşların nitqi”) adlı fəlsəfi poeması çox məşhurdur. Sufizm görüşləri və rəvayətləri əsasında yazılmış bu əsərin iştirakçıları quşlar olub, öz “quş” dillərində danışirlər. Buradakı “quş dili” ifadəsi həqiqi mənadan əlavə, bir də daha çox rəmzi, sufi təriqətinə xas bir dil mənasını da bildirir. Odur ki, sufizmdən xəbəri olmayanlar üçün bu dil müəmmalı, sirli, anlaşılmaz bir dil olaraq qalır...Tədricən, ümumiyyətlə, anlaşılmaz, qəliz ibarələrlə dolu dilə “quş dili” deyilməyə başladı (9, 160). “Quş dili” ifadəsinin təriqət məzmunu daşması fikrinə İ.Nəsimidə də rast gəlirik: ***Bu quş dilidir; Onu Süleyman bilir ancaq.***

Bədii ədəbiyyatda “quş dili” ifadəsi, bir qayda olaraq, çətin dil anlamında işlədilir. Lakin bəzən bədii ədəbiyyatda “quş dili” ifadəsi həqiqi mənada işlənir. Məsələn: *Budağa qonmuş sarıköynəyi görəndə Orxan ona yaxınlaşır. Quş dilində nə deyirsə, sarıköynək də öz dilində xeyli danışır; Quşların dilini bilən Orxan azad torağayla dustaq sarı bülbulün bu söhbətlərini eşidəndən sonra daha da yaxşı bildi ki, bütün quşlar azad yaşamaq istəyir* (M.Rzaquluzadə); *İlahi, sən mənə quş dili öyrət, Uçmağı*

özüm də öyrənə billəm (R.Rövşən); Bir gün padşahın yadına düşdü ki, onun quş dili bilən bir vəziri var, onu çağırıb dedi(“Yetim İbrahim”).

“Quş dili” ifadəsi “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”ndə belə izah olunur: quş dili oxumaq – şirin dilə tutmaq, gözəl sözlər deyərək yola gətirmək, bir şeyi qəbul etdirmək – dil tökmək (6, 198). Bu ifadənin həmin mənalara bədi ədəbiyyatda rast gəlirik. Məsələn: *Nə qədər ki evdə idik, quş dilioxuyardılar; Mənə quş dili oxuyurdun, səndən başqa heç kəsi sevməyəcəyəm (M.Əlizadə); Yana-yana küil oldum, Bir əsmərə qul oldum, Quş dili bilməz ikən,yar, yar, Oxudum, bülbül oldum (Mahnıdan).*

Bəzən “quş dili” ilə yanaşı, “sərçə dili” ifadəsi də bənzətmə məqamında işlədilir. Məsələn: Əgər o **sərçə dilini** bu şələsaqqalın qədər uzatsan, dibindən kəsilməş bil! (S.Rəhimov).

“Quş dili” ifadəsi ilə yanaşı, “qarğa dili” ifadəsi də dilimizdə işləkdir. “Qarğa dili” ifadəsi frazeologizm kimi də işlənir. “Qarğa dili” ifadəsi barədə M.Adilov yazır: “Xalq dilində aydın olmayan,müəmmalə danışmaq tərzinə deyilir” “Qarğa dili” ifadəsi daha geniş mənaya malik olan quş dilinin bir növüdür. “Quş dili” isə klassik Şərq ədəbiyyatında sufi terminləri ilə doldurulmuş gizli, dolaşq, anlaşılmaz dilə deyilir...Beləliklə, “qarğa dili” səciyyəvi bir sufi-hürufi jarqonudur (9, 79).

Məsələn:*İsmayılı rəbitə şöbəsinin teleqrafçısı Ə.Sadıqov yoldaşa. Sizin verdiyiniz teleqramlar qarğa dilində yazıldığına görə onları heç kəs oxuyub başa düşə bilmir. Buna görə də bu qara qarğanı sizə hədiyyə verirəm ki, göndərdiyiniz teleqramları insan dilinə tərcümə edib vətəndaşlara başa salmaqda işinizə kömək etsin (“Kirpi”, 1964№24); Rəis hirsəndi: - Qarğa dili danışma, sözünün canını de (“Sürücü, sanitar, at və qarışq ştat”, “Kirpi”, 1969№6); Fatı. A kişi, qarğa dili danışırınsız, nədir? (S.Rəhman, “Hicran”); C.Gözəlovun “Qələmin ucu, qılıncın gücü” adlı felyetonunda Bakı poçtunun anlaşılmaz teleqrafının sözlərini “qarğa dili” adlandırır (Felyetonlar, 1977, s.261).*

“Quş” sözünün iştirakı ilə formalaşan metaforik ifadələrdən biri “quş südü” ifadəsidir. Bu ifadə dildə emosional-ekspressiv çalar yaratmaq məqsədilə işlədilir. F.Vəliyeva mifoloji təfəkkürdən qaynaqlandığını və xalq əsəti və inanclarına söykəndiyini göstərərək qeyd edir ki, reallıqda mümkünsüz olan “quş südü” anlayışı ilə bağlı ifadə universal status kəsb edir (7, 13). Quş südü – tapılmaz şey, heç yerdə mövcud olmayan xəyali bir şey anlamındadır (6, 198). “Quş südü” ifadəsinin ən qədim variantını Petroni işlətməmiş, filosof Anaksaqor isə bu ifadəni dedikdə yumurta ağını nəzərdə tutmuşdur (9, 125). Bədi ədəbiyyatda “quş südü” ifadəsi daha çox tapılmayan bir şey haqqında

danışarkən işlədilir. Məsələn: *Deyirlər bir yekəsini də bu yaxınlarda açıblar. “Moskva “ univernağı! Deyilənə görə, içində quş südü də var* (Ş.Qurbanov); *Masanın üstündə quş südündən başqa hər şey vardı*(İ.Hüseynov); *Bağın var, qarğaya məhəbbət etmə, Quşun var, quş südü ardınca getmə* (N.Gəncəvi); *Uzunsov bu mağazaya bir dünyanı sığışdırmışdılar sanki, burada hər nemət, bəlkə quş südü də tapmaq olardı* (K.Əşrəfoğlu); *Düyməni basdı, siyirmə açıldı; orda quş südündən tutmuş hər növ içki, qırmızı-qara küürü, qırqovul soyutması, qaz ciyərinin paşteti, cürbəcür buterbrodlar vardı* (K.Nəzirli).

Qeyd edək ki, bəzən eyni məzmununda “quş iliyi” ifadəsi işlədilir. Məsələn: *Hərdənbir könlünə çıxırtma, cücə-plov düşüb, “iştahasızlıq xəstəliyi”inə tutlan adamlar bir bəhanə ilə quş iliyi, can dərmanı tapılan fermaya təşrif gətirirlər* (C.Gözəlov).

Dildə metaforlaşmanın müxtəlif növ və formaları vardır. Bunlardan biri də müqayisə-bənzətmə qoşmasının iştirakı ilə yaranandır. Müfəssəl təşbeh xarakterli bu ifadələrdə açıq bənzətmə özünü göstərir. K.Əliyev müqayisələr arasında ənənəvi müqayisəni ayırır və onun haqqında yazır: “Ənənəvi müqayisələr “kimi” qoşmasının köməyilə, *elə bil, sanki* qoşması ilə, habelə *dönmək, düşmək, daraşmaq* və s. feillərlə düzəlir (10, 17). “*Quş kimi*” ifadəsi məzmunca geniş olub, müxtəlif assosiativ münasibətləri ifadə edir ki, bunlar həmin ifadənin əlaqəyə girdiyi digər sözlə münasibətdə meydana çıxır. Rus dilində “*quş kimi*” frazeologizmi ilə düzələn sözlər E.R.Malefeyeva tərəfindən tədqiq olunmuşdur (11, 95-111).

“Quş kimi” ifadəsi yerindən asılı olaraq müxtəlif semantik münasibətləri ifadə edərək, hər bir halda rəngarəng funksional-qrammatik vəzifə yerinə yetirir; onlar həm ayrıca cümlə üzvü, həm də hər hansı söz birləşməsinin daxili komponenti olur. Bu zaman həmin ifadə quşa aid hər hansı əlamətlə birlikdə işlənir. Məsələn: *Quş kimi ötdülər səs salıb bağa* (N.Gəncəvi); *Müseyibin ürəyi quş kimi çırpınmışdı, sevincdən az qala huşunu itirmişdi* (Ə.Hacızadə); *Gördüm ki, hələ sən – İpdən atlanan, Quş kimi qanadlanan Sadəcə bir uşaqsan!* (M.Dilbazi); *Eh, bilsə ki, mən onu nə qədər sevirəm, quş kimi uçub gələr* (Ş.Qurbanov); *O görür qızının yazıq halını, Qafəsdə quş kimi özünü yeyir* (S.Vurğun).

Bəzən həmin ifadə tərkibindəki “quş” sözü ümumilik yox, konkretlik ifadə edir və müqayisə obyektinə də konkret olur. Məlumdur ki, ayağından asılan bir quş var—anadil quşu. S.Vurğun bir neçə əsərində bu quşdan ya bəhs edir, ya da ondan müqayisə, təşbeh kimi istifadə edib, güclü metaforlaşma yaradır. Məsələn: *Gecələr süyrülüüb yatacağından, Asılır quş kimi öz ayağından* (S.Vurğun).

Digər halda “quş” sözüə aid verilən xüsusiyyət quşun görünən, ilk baxışda diqqəti cəlb edən cəhəti deyil, daxili məzmununa aid cəhəti olur. *Deyirlər, sevəndə adam quş kimi olur* (S.Rəhman); *Quş kimi qalxdılar birdən yəhərə* (N.Gəncəvi, “Xosrov və Şirin”); *Qırat yel kimi əsdi, quş kimi uçdu* (“Koroğlu”).

.....*Qonaq da köçəri bir quşa bənzər, Yalnız ev sahibi uçan deyildir* (S.Vurğun, “Aygün” poeması);

Bəzi hallarda “quş” sözü “kimi” qoşmasının sinonimi olan “tək” sözü və ya danışıq dilinə aid olan “sayağı”, “misali” sözləri ilə işlənib eyni funksiyada çıxış edir. Məsələn: *İnsan ki var, quş misali bir şeydir. Bu gün burdadır, sabah ayrı yerdə* (S.Rəhman). *Əlləzoğlu... nazik armud saplağına oxşayan boğazını qəribə - quşsayağı uzadıb udqundu...*(İ.Hüseynov); *Pəri çıxıb sudan quştək silkindi, Paltarını geyib Şəbdizi mindi; Quştək bağladılar göyləri yerə*(N.Gəncəvi); *Düşmanın üstünü quştək aldırən, Aslanlar dişindən ovlar saldırən, xaqanlar başına şespər çaldırən Qulac qollar buran qoç Koroğludur*(“Koroğlu” dastanı).

Müqayisə məqamında bəzən qoşmalardan deyil, leksik vahidlərdən istifadə olunur; bu zaman sintaktik vahid səviyyəsində qarşılaşdırma özünü göstərir və metaforlaşma bu şəkildə meydana çıxır. Məsələn: *Qonaq da köçəri bir quşa bənzər, Yalnız ev sahibi uçan deyildir* (S.Vurğun).

“Quş” sözü ilə yanaşı, müxtəlif quş adlarından da metaforlaşma faktı kimi istifadə olunur. Məlumdur ki, ümumi quş keyfiyyətləri ilə yanaşı, hər quşun da özünün fərdi keyfiyyətləri vardır ki, onlar müvafiq olaraq, kişilərə və ya qadınlara aid edilir. Təbii ki, bütün quş adları metaforlaşdırılmır; bu zaman məlum və xüsusi, fərqləndirici xüsusiyyətə malik olan quş adlarından daha çox istifadə olunur. Bu quşların bəziləri müsbət, digərləri mənfi keyfiyyətləri ilə müqayisəyə cəlb edilir və elə bu keyfiyyətləri əsasında metaforlaşır.

Məsələn: *İstəsən mahtabək bir gülüşündən İşıldaquş kimi nur saçaram mən* (N.Gəncəvi); *İnsan da qağayı kimi özünü fırtınaya təslim edib ölməlidir* (B.Vahabzadə); *Ramazanov qarğa kimi bu idarənin başından uşub o biri irəli uzadıb havanı iyləyə-iyləyə həyəti dolaşmağa başladı* (F.Eyvazlı); *Yerdən, göydən, sulardan aldığı xəraca baxanda İsgəndər tovuz quşu kimi qanad açdı, pərvazlandı, qürrələndi* (“İsgəndərin quşlar padşahından xərac alması” nağılı); *Necə deyərlər, hacıleylək kimi o yuvadan bu yuvaya, bu yuvadan o yuvaya uç, qon* (C.Gözəlov); *Bir də diqqət eləyəndə gördü budu, Koroğlu Qıratın üstündə elə gəlir, elə gəlir ki, ley kimi; Qızılquş kimi bir dəfə meydanı dolanıb dedi; Koroğlu özü də misri qılıncı belinə bağladı, qalxan əsdi,*

nizə götürdü, sıçrayıb **tərən kimi** Qıratın belinə qondu; Qırat dörd ayağını yığışdırıb **qızılquş kimi** sıçradı, uçurumun o tərəfinə düşdü(“Koroğlu”); Əlində pul olandan sonra **bülbül kimi** danışacaqsan; **Qaranquşlar kimi** həmişə bir-birinizi tapırsınız;**Sərçə kimi** bir yerdə qərar tutmursan; Yenə **göyərçinlər kimi** nə baş-başa vermişiniz? (S.Rəhman); Hamısı **tutuquşu sayığı**, eyni cürə, yastı-yastı danışır, eyni vaxtda yatıb eyni vaxtda dururdu (S.Rəhimov).Elə hallar da olur ki, eyni bir quşun müxtəlif keyfiyyətləri ayrı-ayrılıqda metaforlaşdırılır və fərqli üslubi məqam formalaşdırılır. Məsələn: *Sən yerlərini sadala, mən də tutuquşu kimi təkrar edim* (C.Əmirov); *Dəlilər tutuquşu kimi doluşdular zəmiyə*(“Koroğlu”);

Azərbaycan və ingilis dilində zoometaforizmləri tədqiq edərkən A.Hacıyeva yazır:” Tədqiqat göstərir ki, danışmaq dilində və bədii üslubda insanları mənfi cəhətdən səciyyələndirən zoometaforizmlər onları müsbət cəhətdən səciyyələndirən zoometaforizmlərdən daha çox və rəngarəngdir” (12). Quş adlarından istifadə, bir tərəfdən, quşların özünün xarakteri ilə, digər tərəfdən, onu işlədən şəxsin münasibətindən asılıdır. Müsbət mənada quş adları müraciət məqamında əzizləmə məqsədilə işlədilir. Məsələn: *Sən gözəl ana, istəkli ömür-gün yoldaşı, qayğıkeş ana idin...Mənim ağ Qu quşum...*(Ə.Azayev); Müsbət məzmunlu quş adı mənfi obrazın dilində kinayə məqamında, yaxud yazıçı tərəfindən gülüş doğurmaq üçün istifadə edilir. Məsələn: *Dursun ...Sən bir bürüştə hə de, dönüm sənincün qırğıya, sığırçına, bildiçinə, sağsağana, qarğaya* (S.Rüstəm); *Səlim bəy. Aha...Bağçamıza qonmuş göyərçin, Allah göndərmişdir onu mənimçün* (S.Rüstəm); *Mirzə Qərənfil. Fikirləş, fikirləş, mənim tovuzum! Sənubər. Yenə quş? Mirzə Qərənfil. Quş olmayıb nə olacaq ki?; Ey mənim laçınım!... Ürəyimi sındırma, mənim bildirçinim...bura gəl, mənim qaranquşum! Yaxşı, yaxşı, gəl incimə, mənim kəkliyim...*(S.Rəhman); *Amma, qədəş, bu stüardessalar yerdə çox qalmırlar ha, çayka quşudurlar, uçmasalar, yaşaya bilməzlər* (K.Əşrəfoğlu).

Bəzən elə hallarla rastlaşmaq olur ki, həm kişi, həm qadın cinsinə eyni dərəcədə mənfi münasibəti əks etdirən quş əlaməti ilə müraciət olunur. Məsələn: *Ay sənün ciyərin dağlansın! Mənə xoruz-beçə deyirsən?; Sürünüb getməzsən, a çarxi xoruz? İstəyirsən paya götürüm?; Fatma xanım. Ay qız, sən öyrətmədin gədəni ki, mənə xoruz-beçə desin, a sən görüm dilik-dilik olasan* (N.Vəzirov); *Bıy, bu cənnət cücəsinin də dili varmış* (Anar); *Mən sizin üçün robot olmalıyam! Tutuquşu olmalıyam!* (Ə.Azayev); *Özünə gəl, küçük. Sən hələ cücəsən. Yumurtadan təzə çıxmış tüksüz cücə*(E.Elatlı).

Dilimizdə maraqlı ifadələrdən biri “qarğa-quzğun” sözüdür. Əslində dildə ayrılıqda, müstəqil işlənmə xüsusiyyətinə malik olmayan bu sözün defislə yazılıb bir söz kimi dərk edilməsi, bir tərəfdən, fonetik keyfiyyəti, yəni vahid intonasiya ilə deyilməsi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, güclü metaforlaşma ilə əlaqədardır. Maraqlıdır ki, bu ifadə, bir qayda olaraq, müqayisə-bənzətmə qoşması ilə işlənir. Məsələn: *Belə dönəndə gördü budu, bir dəstə atlı da bu biri küçədə, olar bir üç-dörd yüz əsgəri qatıb qabağına qarğa-quzğunkimi qova-qova gətirir* (“Koroğlu”); *Dayanın, dayanın, qarğa-quzğun kimi tökülməyin üstümə* (S.Rəhman); Bəzən də, əksinə, eyni mətnə, cümlədə müxtəlif quşlarla bağlı metaforlaşmalar qarşılaşdırılır. Məsələn: *Qəlbi sıxılırdı qara qarğadan, Qarğatak qaraydı gözündə cahan; Tərlantək cumurdu dərayə, dağa, Sanki tərlanını çalmışdı qarğa; Halal ye, tərlantək halal ov ara, Bənzəmə leş üstə qonan quşlara* (N.Gəncəvi); Fərman. *Bu saat şefimi çağırım, onda bülbül kimi ötərsən* (S.Rəhman);

Qeyd edək ki, əsasən, çöl quşları metaforlaşdırılsa da, bəzən ev quşlarının da metaforlaşma faktına rast gəlmək olur. Məsələn: *Pəzəvəng milis nəfəri xoruz kimi üstünə pırpızlandı* (Ə.Azayev); *Qaz kimi başını irəli uzadıb yarıbüklü, yaltaqlıqla gülümsəyərək...bir sıra rabitəsiz suallar verməyə başladı* (C.Əmirov); *Sünbül isə hind toyuğu kimi qızardı* (S.Rəhimov); Müsəlman. *Cüce kimi dənələrəm sizi* (C.Cabbarlı).

Quş adları ilə formalaşan metaforik ifadələr çox zaman təyinedici söz və ya birləşmələrlə işlənir. Təyinedici üzv həqiqi olduğu kimi, məcazi mənada, daha doğrusu, epitet səciyyəli də ola bilər. Bu zaman metaforlaşma həm müqayisə-bənzətmə qoşmaları ilə, həm də müqayisə-bənzətmə modal sözləri ilə, həm də müvafiq leksik vahidlə, xüsusən də feillə baş verir. Məsələn: *Gecə qaranlıqdı. Dağın üstünə Sankiqara qarğa qonmuşdu yenə. Dağ asılmış kimi qanadlarından Ağır tərpənirdi o qarğa yaman; Yarımcan quş kimi səndələyirdi, Nərgizdən səməyə dürr ələyirdi*; (N.Gəncəvi); *Sən öləsən, atamın ərvahına, tulalar iyə düşəndə, tərlanlar boylananda elə bil ki, bir laçın oğlan oluram* (N.Vəzirov); *Quşluq kəndinin təzə peyğəmbəri...Cücali toyuqlara oxşayır* (S.Rəhman); *Deyirlər, ac toyuq yuxusunda darı görər. Sən də deyəsən ac toyuq kimi xəyala qapılmışan* (C.Əmirov); *Qız kəkilli beçə kimi kükrədi* (C.Əmirov); Qubernator. *O qartallarla vuruşur, siz isə qanadıqırıq sərçələr kimi əl-ayğa dolaşırsınız* (C.Cabbarlı); *Səhər də beçə xoruz kimi çıxmaq işə; Maşının içindəki yeldöyəndə kibritin odu yaralı quş kimi çirpənib söndü* (Anar); *Axşam o baldodaq qayıdan zaman Səadət quşutək*

şad və xuraman (N.Gəncəvi); *Onun ürəyi qəfəsdəki quş kimi çürpədi* (S.Rəhimov); *Birdən-birə boyca bir növ kiçilən Əyyub Ələkbərov yetim cücelər kimi boynunu büküb ancaq “bəli, bəli” deyə bildi* (C.Əmirov); *Sözün qıyası, buxalter səhərə kimi yetənə yetib, yetməyə nə bir daş atdıqdan sonra sehirlə göyərçin kimi qayıdardı öz yuvasına* (C.Gözelov); *Qocalığına nə baxırsan? Dəyirman xoruzu kimidir* (S.Rəhman); *Gəlinlər qıy vuraraq qoy quba qazlar kimi Şeiriyyətlə tökülsün hikmət dolu göllərə* (R.Rza); *Onlar “İsa-Musa” quşları kimi hey bir-birilərini səsləyirlər* (C.Gözelov); *Yoxsa elə səhərə qədər “İsa-Musa” quşları kimi bir-birilərini axtarardılar* (Ə.Azayev); *Bunun gözləri Üçtəpə sağsağanının gözləri kimi qayır-qayır qaynayır. Heç əməlli adama oxşamır* (“Koroğlu”).

Azərbaycan dilində metaforik ifadələrin formalaşmasında təkrarların da rolunu qeyd etmək lazımdır. M.Adilov yazır:” Kimi, tək, qədər qoşmaları ilə düzəlmiş bu kimi təkrarlı tərkiblər adətən məzmunca bir müqayisə bildirir. Müqayisə tərkibləri xüsusiləşmiş üzvlər əmələ gətirir. Bunlar bir əşyanı canlı və əyani tərzdə səciyyələndirmək üçün onun hər hansı əlamətini başqa əşyanın bənzər əlaməti ilə müqayisə etmək nəticəsində dildə meydana gələn qrammatik ifadə üsulu hesab olunur”(13, 85). Metaforik ifadələrdə belə təkrarların işlədilməsi, bir tərəfdən, qarşılaşdırılan subyekt və ya obyekt olaraq zərurətdən doğursa, digər tərəfdən, emosional-ekspressiv mahiyyət daşıyaraq, üslubi faktor kimi çıxış edir. Məsələn:

Koroğlunun ürəyi atlandı, beyni qızdı, gözləri tərlən gözü kimi alovlanıb yandı (“Koroğlu”); *Görsəm ki, pis fikirdədi, o saat boğazın cüca boğazı kimi üzərəm* (“Həsən Qara”); *Atamın canı, onun başını toyuq başı kimi kəsərəm* (E.Elatlı); *Sizi xəbərdar edirəm, burda gördükləriniz barədə haradasa bircə kəlmə danışsanız, boğazınızı cüca boğazı kimi üzəcəm* (E.Elatlı).

Metaforik sahənin yaranmasında əlamət, keyfiyyət məzmunu ilə müşayiət olunan sintaktik vahidlər, xüsusən də feili sifətlərin və onların yaratdığı tərkiblərin rolu böyükdür. Feili sifətlər əşyanın hərəkətlə müəyyənləşən əlamətini bildirdiyindən onların metafor yaratmada rolu daha böyükdür. Bu zaman həmin feili sifət və ya tərkibi əlamət məzmununun, daha doğrusu, qarşılaşdırılan müqayisə materialının daha güclü təzahür etməsinə imkan yaradır. Məsələn: *Şahlıq dərgahından gizli işarə Dəyincə gözümə, mən birdən-birə Döndüm qanadları gərilmis quşa; Xilas eylə canını sinə sökən bu quşdan; Sən gül bağçasından pərvaz edən quş, Göy Nəsrə-tayiri sənə vurulmuş; Sürəhilər banlar*

xoruz kimidir, Lazım gələn zaman onlar səs verir; Çırpındı qəfəsdə olan quş kimi, Xəznə üstə kasıb oturmuş kimi (N.Gəncəvi); Dedi: əsir olmuş mən də bir quşam, Yaman bir əyyamda qız doğulmuşam (M.Dilbazi); Onun ürəyi gecə yarıdan keçənədək çırpındı; lap qəfəsdə qalan qızılquş kimi çırpındı, çırpındı, axır ki, yuxuya getdi (K.Nəzirli); Ac toyuq yuxuda darı görən kimi xəyalımdan keçirdim (K.Əşrəfoğlu); Bu səsə diqqət kəsilən Abbas bəy düşündü: “Hə, deyəsən hərif ley əlindən qaçmış quş kimi özünü düşmən yuvasına salmışdır”; Kərəm ov görmüş tərən kimi qanadlandı (F.Eyvazlı); Sevinc içində göylərdə uçan o, birdən-birə qanadı qırılmış quş kimi başı üstə yerə gəlmişdi (Ə.Hacızadə); Ərəb Reyhanın adamları hamısı qırğı görmüş cüca kimi qaçıb dağıldılar (“Koroğlu”); Görürəm yumurtadan təzə çıxmış cüca kimisən. İstəyirəm səni tükəndirəm (C.Gözəlov); İndi o, döşəmədə başı kəsilmiş toyuq kimi çapalayır (E.Elatlı).

Bəzən müqayisəyə cəlb edilən əşyanın iki müxtəlif əlaməti canlandırılır ki, bu da obrazlı ifadənin güclənməsinə xidmət edir; bu zaman əlamətlərdən biri digəri ilə birləşərək, daha təsirli əlamət müqayisəsi yaradır. Məsələn: *Öz canım yellidir, - deyib, kəkili seyrələn tərs toyuq kimi bir ayağı üstündə dayanardı (“Şirzad”).*

Burada da müqayisəyə cəlb edilmiş obyektin iki və ya daha çox müxtəlif əlamətlərinin ayrı-ayrılıqda tətbiqi rəngarəng metaforalar yaradır. Məsələn: *Dindirəndə deyir məşğulam. Özü də yumurtası tərs gəlmiş toyuq kimi gah o yana, gah bu yana qaçır (Ş.Qurbanov); Elə ki ürəyi gedir, biçərə başı kəsilmiş toyuq kimi qalır yerdə çapalaya-çapalaya (C.Gözəlov).*

Azərbaycan dili qrammatik quruluşunun zənginliyi və rəngarəngliyi ilə xarakterizə olunur; eyni məzmun müxtəlif qrammatik quruluşlarda ifadəsini tapa bilir. Elə hallara rast gəlmək olur ki, əslində ayrılıqda işlədilə bilməyən, daha doğrusu, müəyyən feili sifət tərkibi formasında mövcud ola bilməyən birləşmə qoşma ilə metaforik birləşmə yarada bilir. Müasir dilimizdə “*tərən kəklik alan*” feili sifət tərkibi işlək forma deyil, lakin “*tərən kəklik alan kimi*” şəklində metaforik ifadə işləkdir. Məsələn: *Ömər əlini döşünə döydü: - Onlar bax, bu lələşiyin boynuna, üstlərini elə alacam ki, tərən kəklik alan kimi! (F.Eyvazlı); Tərən turaca qonankimi atıldı Qıratın üstünə (“Koroğlu”).*

Metaforik ifadə bəzən daha mürəkkəb sintaktik vahidlə – tabeli mürəkkəb cümlə şəklində ifadə oluna bilər. Bu zaman konstruksiyanın birinci komponenti izaha ehtiyacı olan baş cümlə, ikinci komponent isə müqayisə məzmununda metaforik səciyyəli budaq cümlə olur. Konstruksiya bütünlükdə ya tərən, ya da tərzi-hərəkət budaq cümləli

tabeli mürəkkəb cümlə olur. Məsələn: *Ərəb Reyhan belə baxanda gördü ki, bir dəstə siyirməqulunc elə gəlir, elə gəlir ki, elə bil bir dəstə tərlandı, ördəyə, qaza gəlir* (“Koroğlu”).

Müxtəlif quş adları üslubi məqsədlə bir yerdə işlədilərək müqayisə yaradır. K.Əliyev təzadlı müqayisəni tədqiq edərkən yazır ki, burada gizli müqayisə olsa da, frazeoloji vahidlər antonim sözlərdən ibarət olur (10, 16). Məsələn:

Kapitan. *Qazdan ayıq ol, qarğadan bic* (S.Rəhman); *Oyun meydanına çatanda səhər Şadlıqdan uçurdu pəriüzlülər...Doğdu hər kəklikdən bir tülək tərlandı Xosrov gördü onlar belə olurmuş, Çəməndə qırqovul, ovda qaraquş* (N.Gəncəvi); *Meydanda maralla oynayırdılar, Turac qaraquşu alırdı əsir...Şirinlə şah düzə salmışdı haray* (N.Gəncəvi); *Evdə xoruz, bayırda toyuq* (Atalar sözü); *İddəası tərlandı, özü yapalaq* (Atalar sözü); *Tovusun yanında qarğaya döndüm, Gəlin hüzuruna gəldim, gözümdüm* (N.Gəncəvi); *Qara qanad qarğa çinədanından Zər yumurta verdi tutiyə bu an* (N.Gəncəvi,); *Uca sərv yıxıldı, şux lələ soldu Qırqovul şahinin şikarı oldu* (N.Gəncəvi); Şeyx Nəsrullah. *Böyük ol, Əhməd, qəpik-quruş davası eləmə. Biz qartalıq, sarçə deyilik* (S.Rəhman, Dirilər).

Bəzən “xoruz” quş adının metafora şəklində işləndiyi halına rast gəlinir. Məsələn: Ron. *Saqqalı qırmızı şeytan (xoruz) yenə boğazını yırtır* (Ə.Məmmədخانlı).

Quş adı olan metaforalar oksimoron yaradır. Məsələn: *Qara qarğa oldu öz ağ tərlandı* (N.Gəncəvi); Fəridə. *Ah, çiçəklər içində gizlənmiş ilan qılıqlı ürək...Göyərçin lələkli qara qarğa* (Ə.Məmmədخانlı).

Metaforlaşma hadisəsində quş adlarından yaranmış feillər də mühüm rola malikdir. Əslində quş adlarından yaranan feillər müvafiq quşun mühüm əlamətini ya açıq, ya da daxili semantikasına ilə ifadə edir. “*Qarıldaşmaq, banlamaq, cəh-cəh vurmaq, civildəşmək, cikkildəşmək*” və s. feilləri müvafiq quşlara aid olan əlamətlərdir. Onlar cümlədə müqayisə əlaməti kimi metaforik obraz yaradır. Onu da deyək ki, bu feillərin obrazlaşdırılması iki istiqamətdə özünü göstərir; birinci halda müsbət məzmun gözlənilir. Bu halda zərif quşlara aid xüsusiyyət verilir. Məsələn: *Səs-səsə verib şən halda bülbül kimi cəh-cəh vururdular* (K.Əşrəfoğlu); *Ortada gül olandan sonra ikiniz də cəh-cəh vuracaqsınız* (S.Rəhman).

İkinci halda isə bu feillər mənfi məzmunla malik olur, daha doğrusu, obraza aid mənfi əlamət ifadə olunur. Bu da iki vəziyyətdə əksini tapır. Birinci odur ki, əlamətcə mənfi olan quş xüsusiyyəti mənfi obraza şamil edilir. Bu hal istənilən məqam və situasiyada mümkündür. *Qara qarğa*

kimi nə qarıldayırınsınız? (K.Əsrəfoğlu); *Küncə çəkilib xısın-xısın cikkildəşirlər* (C.Gözəlov); *Onda Saftər lələş bülbül kimi cəh-cəh vururdu, indi cırcırama kimi cırcıdayır*; *Gülümov. Yenə cəh-cəh vurursan, elə bilirsən xəbərim yoxdur?* (S.Rəhman).

Bəzən isə quş adından düzələn feil müvafiq məzmunu ifadə etmək üçün istifadə edilir. “*Xoruzlanmaq*” feili bu qəbildəndir. Azərbaycan dilində bu söz mənfi məzmununda “şəşələnmək, kəkələnmək, özündən çıxmaq” (6, 474) mənasında vulqar söz kimi işlədilir. Məsələn: *Hələ bir dayanın, dələduzam mən, Mollanı yıxmasam bu minarədən! – Deyib xoruzlanır yenə Mirpaşa...* (S.Vurğun); *Götürüb telefonu bu da, deməli mənim üstümə xoruzlanır* (Anar); *Əlikram xoruzlanmışdı. – Mən sənın uşaqlarının atasıyam!* (E.Elatlı).

Quş adlarının iştirakı yaranan metaforik ifadələrdən bədii ədəbiyyatda gen-gen istifadə olunur. Bu ifadələr hər cür ədəbiyyatda işlənir və hər birində fərqli funksiyalar yerinə yetirir. Satirik əsərlərdə frazeologizmlərin xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, onların mətnə daxil edilməsi komik effekt yaratmaq məqsədi güdür, habelə onun üslubi təyinatı ilə frazeologizmin yenidən yaranması arasında əlaqəni izah etmək məqsədi güdür. Komik effekt adı altında dil vasitələrinin ümumqəbul olunmuş normalardan müəyyən qədər uzaqlaşmasını, onların emotiv funksiya yerinə yetirməsini başa düşürük. Kalamburun yaranması frazeologizmlərin semantik cəhətdən yenidən qurulması ilə əlaqədardır. Bu cür yenidən qurulmalar frazeoloji vahidlərin görünüş cəhətdən leksik-qrammatik bütövlüyündə dəyişmələr yaradır, habelə onların strukturunu da dəyişir. “Quş” sözü və quş adları ilə formalaşan frazeologizmlərdə söz oyunu faktı da görünür. Bu fikri açıqlamaq üçün “*xoruz*” sözü ilə formalaşan frazeologizmlərin semantikasi və işlənmə xüsusiyyətlərini izləyək.

“**Xoruzun quyruğu görünmək**” – yavaş-yavaş aşkara çıxmaq, əsas mətləbi duymaq; - cıdanın ucu çuvaldan çıxmaq (6, 153).

M.Adilov “**Xoruzun quyruğu görünür**” ifadəsi barədə yazır: “Müəyyən bir sirri gizlin saxlaya bilməyən, ört-basdır edə bilməyən, yəni sirri fəş olan adamlar haqqında və ya onlara müraciətlə işlədilir” (9, 262).

Bu ifadə barədə B.Hüseynov yazır: “Sənın sözünə inanım, yoxsa xoruzun quyruğuna?” Təzkib və ifşaedici aydın faktların olduğuna baxmayaraq yenə də yalan danışmaqda davam edən adamlar haqqında həmin məsəli çəkirlər” (14, 171).

“**Xoruzun quyruğu görünür**” frazeologizmi müxtəlif variantlarda ayrı-ayrı yazıçılar tərəfindən işlədilir. Bəzi əsərlərdə bu ifadənin hətta konkret məzmunu elə həmin əhatədə açılır. Məsələn: – *De ki, mənim bu*

işlərdən əsla xəbərim yoxdur. – necə yoxdur?! Binalar sökülüb, biz də özümüz üçün ev tikdirmişik. Xoruzun quyruğu görünür axı. – Biz xoruzun quyruğunu kəsərik. Günü sabah baş mühəndislə bir kağız düzəldərik ki...idman salonu tikdirmişik, vəssəlam (C.Gözəlov); Tülkünün andına inanım, xoruzun quyruğuna? (Atalar sözü); Məsələn, bu saat ən gözəl nəqliyyat vasitəsi maşın deyil, samolyot deyil, xoruzdur. Xoruzun quyruğunu göstər, səni əl üstündə aparsınlar (S.Rəhman); Anbardarın bizə göstərdiyi, xəstəxana rəhbərliyi tərəfindən təsdiq olunmamış menyuya baxan kimi “xoruzun quyruğu” görünməyə başladı. Məsələ burasındadır ki, aşbazın dediklərindən fərqli olaraq, menyuda həmin gün üçün tamam başqa yeməklər ...nəzərdə tutulmuşdu (“Tibb” qəzeti, 2016, 28 dekabr).

“Xoruzunu qoltuğuna vermək” (biabırçılıqla, biabır etmək; rüsvayçılıqla qovmaq; - şələsini qoltuğuna vermək, papağını qoltuğuna vermək) (6, 153) ifadəsi bədii ədəbiyyatda çox işlənir. S.Murtuzayev yazır: “...xoruzunu qoltuğuna vermək frazeoloji vahidi feodalizm dövründə vaxtilə (inqilabdan əvvəl) çox yayılmış xoruz döyüşdürmək adəti ilə əlaqədar yaranana qədər bu ifadə məcazi tərzdə - “qalib gəlmək, məğlub etmək” mənasında işlədilir (15, 357).

Bu ifadə Azərbaycan feodal bəylərinin əyləncəsi üçün xoruz döyüşdürülməsi ilə əlaqədar yaradılmışdır. Döyüşdə məğlub olan xoruz sahibinin qoltuğuna verilir və bu, onun üçün də məğlubiyyət hesab olunurdu (16, 357).

Bu ifadə barədə F.Vəliyeva yazır: **“Xoruzunu qoltuğuna vermək”** ifadəsi Azərbaycan xalqının tarixi adət-ənənələrinə uyğun olaraq elçilik zamanı əldə edilmiş razılaşma pozulduqda oğlan evinin gətirdiyi xoruzun geri qaytarılması ilə əlaqədar şəkildə meydana çıxmışdır və müasir dilimizdə həmin ifadə ciddi semantik təkamülə məruz qalaraq “müəyyən bir razılaşmadan vaz keçmək”, “işdən qovmaq”, “evlənmə razılaşmasında nişanı pozmaq”, “nə istəsə pərt edib yola salmaq” və s. bu kimi müəyyən niyyətdən imtina səciyyəli mənaları ifadə edə bilir (7, 13).

Misallara müraciət edək: *Dünən Nemət onu şahmatda dörd əl udmuşdu. – Dünən xoruzumu verdin qoltuğuma.- Mürşüd gələndə səsi otağı başına alardı (Anar);Yaxşı ki, fəhlələr Ərəstun Əsgərovun nə kimi bir tip olduğunu tez başa düşdülər və sözün əsil mənasında onun xoruzunu qoltuğuna verdilər(C.Əmirov).*

Frazeologizmlərin bəziləri kalka şəklində dilimizə keçmişdir və mənasını dəyişərək “lazımsız söz demək”, “yerinə düşməyən səs buraxmaq” mənasında işlədilir. Rus dilində «пустить красного

петыха» – “qırmızı xoruz buraxmaq” ifadəsi dilimizdə “**xoruz buraxmaq**” şəklində işlənmişdir. Bu ifadə barədə V.M.Mokienko yazır ki, slavyan dillərində “qırmızı xoruz buraxmaq” ifadəsi odla əlaqədar olaraq, yanğını ifadə edir (17, 96-100). “**Xoruz buraxmaq**” – danışıqda və ya musiqi ifasında səhvə, yanlışlığa yol vermək, xaric oxumaq (6, 153). Çox zaman “**xoruz buraxmaq**” ifadəsi əvəzinə, danışıqda “**quşlamaq**” – sözünün yerini bilməmək, ağzına nə gəldi danışmaq mənasında sinonim frazeoloji ifadəsindən istifadə olunur.

Məsələn: *Gəlin sən sözünü bizim sabiq baritonçalanımız Novruzəlinin özünə verək, görək o nə deyir...Novruzəli...dişlərini ağartdı:- Madam ki, məndən belə razısınız, heç getmirəm.Qüdrət Sədaya elə gəldi ki, konsertin şirin yerində, onun dirijorluq etdiyi orkestrin lap ürəyində, hələ bu vaxta qədər eşitmədiyi yağlı bir **xoruz buraxdılar**. Maestro yalnız bir söz deyəbildi: -- Daha sənə sözüüm yoxdur, **Xoruzəli!**(S.Qədirzadə). Göründüyü kimi, nümunədə yazıçı frazeologizmdən istifadə edərək, hətta obrazın adını da uyğunlaşdırmış, uydurma ad yaradaraq, komik effekti daha da gücləndirmişdir.*

“Xoruz” quş adı ilə bağlı frazeologizmlərdən biri də “**xoruz** **yükləmək**” ifadəsidir. “**Xoruz** **yükləmək**” – müflis etmək, var-yoxunu əlindən almaq, soymaq, talamaq (4,158).

Məsələn: *Ticarət deyil ki, min dənə Bağdad tacirini bir **xoruz** **yükləyim** (Koroğlu”);Ağa Kərim ağa. A gədə, Səfərəli, sən qəsdində, balam, odur ki, **məni xoruz** **yükləyəsan**, mən də buna razı ola bilməyəcəyəm, vəssəlam (N.Vəzirov, Ağa Kərim ağa Ərdəbili).*

Bu sözlə formalaşan frazeologizmlərdən biri də “**xoruz** **yumurtlamaq**” ifadəsidir. Mənası: İşləri o qədər yaxşı gedir ki, hətta xoruzu da yumurtlayır.

Quş zoonimi ilə bağlı formalaşan metaforik ifadələr, frazeologizmlər çoxdur. Düşünürük ki, onların daha geniş aspektdə təhlilə cəlb etmək dilimizin imkanlarını üzə çıxarmaq sahəsində mühüm addım olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıyeva A.K. Zoometaforizmlər. AR nam diss., Bakı, 2005, 26 s.
- 2.Skorupka St. İdiomatysmy fraseologiene w jvesuky polskim ich genesa/ Славянская фразеология, М., 1958, т.3, 125 с.
3. Ə.Ə.Orucov. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı, “Elm”, 1976, 247 s.

4. N.Seyidəliyev. Frazeologiya lüğəti. Bakı, “Çıraq”, 2004, 272 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3-cü cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.82-83.
6. Q.Məhərrəmli, R.İsmayılov. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı, Altunkitab, 2015, 288 s.
7. F.Vəliyeva. İngilis və Azərbaycan dillərində ornitonim komponentli frazeoloji vahidlərin antroposentrik əsaslı leksik-semantik təsnifatlandırılması. Filologiya məsələləri, Elm və təhsil, 2013№4, s.3-7
8. X.Yolçuyeva. İnsanın emosiya və hisslərini ifadə edən frazeoloji birləşmələr. AR nam dis., 2016, 22 s.
9. M.Adilov. Qanadlı sözlər. Bakı, Yazıçı, 1988, 440 s.
10. K.Алиев. Стилистические особенности фразеологии в художественной литературе. АР канд.дисс., Б., 1966, 28 с.
11. Е.Р.Малефеева. Семантическая структура фразеологизмов с компонентом «птица» в современном русском языке. Фразеологическое значение в языке и в речи. Челябинск, 1988, с.95-111 .
12. А.К.Насијева. İnsanın zoometaforizmlərlə səciyyələndirilməsi və ingilis nitqində işlənmə sferası. Tədqiqələr, 2003, Bakı, s.275-277
13. M.Adilov. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, Em, 194, 228 s.
14. B.Hüseynov. Rəvayətli ifadələr. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1961, 212 s.
15. Murtuzayev S. M.F.Axundov komediyalarının frazeologiyası. Az.SSR Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu, 1958, 80 s.
16. M.Adilov. Əyləncəli dilçilik, Elm və təhsil, 2014, 324 s.
17. Мокиенко В.М. Пусть красное петуха. “Русская речь”, 1980 №6, с. 96-100.

Наргиз Гаджиева

Роль зоонима «птица» в метафоризации и формировании фразеологизма

Резюме

Люди были в постоянном контакте с окружающими их существами и сравнивали их со своими жизнями. С этой точки зрения слово «птица» и фразеологизмы, образующиеся с названиями птиц, представляют интерес. Метафорические выражения появились путем сравнения характеристик человека с различными особенностями птицы. Эти выражения имеют как положительное, так и отрицательное содер-

жание. Они используются для выражения различных характеристик людей. Эти фразеологические выражения различаются как со смысловой стороны, так и структурной стороны и с точки зрения семантики слов, входящих в их состав. Некоторая часть этих фразеологизмов, нося общезыковогой характер, используется повсюду, другая часть используется для охарактеризования изображений в комических произведениях.

Nargiz Hajiyeva

The role of zoonym "bird" in the metaphORIZATION and formation of phraseology

Summary

People were in constant contact with surrounding beings and compared them with their own lives. From this point of view, the word "bird" and phraseological units, formed with the names of birds, are of interest. Metaphorical expressions have emerged by comparing the characteristics of a person with different features of a bird. These expressions have both positive and negative content. They are used to express different characteristics of people. These phraseological expressions differ both from the semantic side, and from the structural side and from the point of view of the semantics of the words that make up their composition. Some of these phraseological units, having a general language character, are used everywhere, the other part is used to characterize images in comic works.